

CEZARY KUKLO
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0002-6068-4278

HISTORIA SPOŁECZNA W TEORII I PRAKTYCE BADAWCZEJ JERZEGO TOPOLSKIEGO¹

SOCIAL HISTORY IN JERZY TOPOLSKI THEORY AND RESEARCH PRACTICE

Abstract

The aim of this article is to present the understanding of social history of Jerzy Topolski, from the theoretical side and as it was used in practical research work. The source basis, aside from the few direct quotes from the historian from Poznan on social history, are mainly analyses of his selected original works and works edited by him. The article also takes note of the discussion surrounding the term ‘social history’ itself and the research scope of social history as a historic discipline or sub-discipline which took place in the second half of the 20th century, which is the period in which Topolski published his works.

Key words: social history, theory, research practice, Jerzy Topolski, historiography, 20th century

Słowa kluczowe: historia społeczna, teoria, praktyka badawcza, Jerzy Topolski, historiografia, XX wiek

Próba ukazania rozumienia historii społecznej w przebogatej i różnorodnej twórczości profesora Jerzego Topolskiego, jednego z najwybitniejszych historyków polskich drugiej połowy minionego stulecia, uznanego także poza

¹ This paper was created as a part of the project – ”Modernisation processes in the traditional peripheral European society”, financed by the National Science Center based on the decision no DEC – 2014/15/B/HS3/02202.

granicami kraju, wbrew pozorom nie jest rzeczą łatwą z dwóch powodów. Po pierwsze, w powszechnej opinii środowiska zmarły przed 20 laty Jerzy Topolski jest postrzegany, i słusznie, przede wszystkim jako specjalista teorii i metodolog historii², który wraz z Leszkiem Nowakiem i Jerzym Kmitą współzałożył tzw. poznańską szkołę metodologiczną³, dopiero później jako autorytet historii gospodarczej⁴. Poważną część w jego dorobku naukowym stanowią bowiem prace poświęcone gospodarce preindustrialnej, nie tylko – na co zwracam uwagę – w odniesieniu do dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej⁵, ale i całego Starego Kontynentu⁶. Przez ponad trzydzieści lat (1956–1998) był członkiem komitetu redakcyjnego *Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, czasopisma założonego przez jego mistrza Jana Rutkowskiego i Franciszka Bujaka jeszcze na początku lat trzydziestych XX wieku⁷. W tym przebogatym i różnorodnym dorobku ucznia profesora Rutkowskiego znajdziemy także cenne syntezy dziejów ojczystych, zarówno autorską okresu wczesnonowożytnego⁸, jak i zredagowane przez niego i innych historyków środowiska poznańskiego *Dzieje Polski*, sięgające od najdawniejszych czasów po początek lat siedemdziesiątych XX wieku⁹ czy ujęcia historiograficzne¹⁰. Jednakże w licznych wspomnieniach pośmiertnych i wypowiedziach na temat dorobku Jerzego Topolskiego najrzadziej można dostrzec wskazanie na jego bezpośrednie i szersze zainteresowanie historią społeczną¹¹. Po drugie,

² Zob. szerzej na ten temat Szymon Malczewski, „«Metodologie» Jerzego Topolskiego”, *Historyka* 39 (2009), 89–120.

³ Zainicjował równoległe wydawanie pisma „Studia Metodologiczne”, którego tom 1 ukazał się w 1965 r.

⁴ W książce dedykowanej Jerzemu Topolskiemu z okazji jego 60 urodzin Andrzej Wyczański napisał: „Historia gospodarcza stanowiła pierwotną, a potem jedną z dwóch głównych – obok metodologii – dziedzin zainteresowań badawczych Jerzego Topolskiego w latach 1951–1988”, zob. Andrzej Wyczański, *Oblicza historii gospodarczej*, w: *Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów i wiedzy historycznej*, red. Marian Drozdowski (Warszawa–Poznań: PWN, 1988), 21.

⁵ Jerzy Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku* (Poznań: PWN, 1955); idem, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku* (Poznań: PWN, 1958); idem, *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1977).

⁶ Jerzy Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku* (Warszawa: PWN, 1965); wyd. 2 (Warszawa: PWN, 1987); wyd. włoskie – (Turyn: Einaudi, 1979).

⁷ W latach 1956–1961 był sekretarzem redakcji (tomy XVIII–XXIII), zaś w latach 1988–1995 był wspólnie z Józefem Orczykiem redaktorem *Roczników* (tomy XLIX–LV).

⁸ Jerzy Topolski, *Polska w czasach nowożytnych (1501–1795)* (Poznań: Wydawnictwo UAM, 1994).

⁹ *Dzieje Polski*, red. Jerzy Topolski (Warszawa: PWN, 1975).

¹⁰ Jerzy Topolski, *Od Achillesa do Béatrice de Planisssoles. Zarys historii historiografii* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYT, 1998). Sporo miejsca wspomniana problematyka zajęła także w innej pracy Topolskiego, *Prawda i model w historiografii, cz. II: Drogi rozwoju historiografii nowoczesnej* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1982), 71–263.

¹¹ Zob. np. Wojciech Wrzosek, „Jerzy Topolski (1928–1998). Rzecz o mentalności uczonego”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 59 (1999): 7–12; idem, *Szkic do portretu Jerzego Topolskiego*, w: Jerzy Topolski, *Varia historyczne*, wstęp i dobór tekstów Wojciech Wrzosek (Poznań: Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2010), 9–30;

rozumienie historii społecznej i jej przedmiotu dzisiaj, to jest u schyłku drugiej dekady XXI wieku, nie jest tożsame z rozumieniem dawniejszym. Historia społeczna zmieniała swój zakres w czasach działalności naukowej Jerzego Topolskiego, to jest w drugiej połowie XX wieku, i ewoluuje po dzień dzisiejszy¹². Przypomnijmy zatem w największym skrócie, że początkowo historię społeczną widziano jako coś wyższego, lepszego od tradycyjnej historii polityczno-wojskowej, historii królów, wojen i dyplomacji (niektórzy historycy ze szkoły *Annales* czy podobnie w koncepcji *Historische Sozialwissenschaft*). Następnie była utożsamiana z dziejami klas i formacji społecznych, by już w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia przeobrazić się w historię społeczno-kulturalną, bogato czerpiącą z historii mentalności, antropologii historii, mikrohistorii, historii codzienności, historii kobiet.

W świetle spożytkowanej literatury uprawnione jest stwierdzenie, że w czasach rozwiniętej twórczości Jerzego Topolskiego przedmiotem badań historii społecznej było społeczeństwo w ujęciu historyczno-socjologicznym i jego struktura łącznie z demograficzną, badane z mocnym, wyraźnym odwołaniem do źródeł masowych i z zastosowaniem metod ilościowych.

W odróżnieniu od dziesiątek prac poświęconych metodologii historii (z najważniejszymi – *Metodologią historii* (1968)¹³ i *Teorią wiedzy historycznej* (1983)¹⁴ i historii gospodarczej, z ukazaniem gospodarstwa chłopskiego w dobrach wielkiej własności kościelnej¹⁵, rozwoju gospodarczego Starego Kontynentu od XIV do XVII wieku¹⁶, gospodarki polskiej na tle europejskim¹⁷, łącznie z próbą konstrukcji dwóch modeli, tj. jednego, wyjaśniającego

Andrzej Wyczański, „Jerzy Topolski (20 XI 1928–21 XII 1998)”, *Kwartalnik Historyczny* 106, nr 2 (1999): 139–142; Cezary Kukło, „Jerzy Topolski (1928–1998)”, *Studia Podlaskie* 9 (1999): 259–262.

¹² Dobrze to ilustruje książka Janusza Żarnowskiego, *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy* (Warszawa: Neriton, 2011), podobnie jak praca Marty Kurkowskiej-Budzan, *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych* (Kraków: Historia Jagellonica, 2003), choć ta ostatnia siłą rzeczy ograniczona jest do dorobku historiografii jednego kraju. Historii społecznej i jej przemianom treściowym w dotychczasowej historiografii światowej poświęcają sporo uwagi także Donald R. Kelley, *Granice historii. Badanie przeszłości w XX wieku* (Warszawa: PWN, 2009) i Georg G. Iggers, *Historiografia XX wieku* (Warszawa: PWN, 2010).

¹³ Jerzy Topolski, *Metodologia historii* (Warszawa: PWN, 1968) była pisana w latach 1962–1965.

¹⁴ Jerzy Topolski, *Teoria wiedzy historycznej* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983). Jej ukazanie poprzedził zbiór studiów zawierający przepracowane wersje artykułów rozsyłanych po czasopismach naukowych i wydawnictwach zbiorowych – *Nowe idee współczesnej historiografii. O roli teorii w badaniach historycznych* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1980).

¹⁵ Topolski, *Gospodarstwo wiejskie*.

¹⁶ Topolski, *Narodziny kapitalizmu*.

¹⁷ Jerzy Topolski, „Wskaźnik wzrostu gospodarczego Polski od X do XX wieku”, *Kwartalnik Historyczny* 74, nr 4 (1967): 995–1012; idem, *Gospodarka polska a europejska*. Zob. też Andrzej Wyczański, Jerzy Topolski, „Gospodarstwo chłopskie przed i w początkach rewolucji przemysłowej”, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 37 (1976): 1–31. Cenne pozostają jego ustalenia w zakresie roli Gniezna

pojawienie się i rozwój systemu folwarczno-pańszczyźnianego i drugiego, rekonstruującego mechanizm kryzysu wspomnianego systemu w pierwszej połowie XVII wieku¹⁸, trudno jest wskazać na jakąś większą pracę książkową czy artykuł programowo poświęcony historii społecznej. Warto zauważyć, że zarówno pisane, jak i zredagowane przez siebie prace syntetyczne Topolski poprzedził całym szeregiem szczegółowych rozprawek na ten temat. Zawarł w nich nie tylko metodologiczne rozważania na temat struktury syntez historycznych i różnic między nimi a monografiami¹⁹, ale też uwagi o roli historii politycznej w syntezie historycznej²⁰, a także wskazał węzłowe problemy przyszłej syntezy dziejów Polski. Ta ostatnia w jego przekonaniu powinna być opracowaniem koncentrującym się wokół trzech osi: narodu, państwa i społeczeństwa²¹.

Podjęta zatem próba będzie dotyczyła weryfikacji tego, na ile Jerzy Topolski w swoich pracach teoretycznych dostrzegał historię społeczną i zachodzące w niej przemiany, jak postrzegał ważność i doniosłość jej spożytkowania w ogólnym warsztacie badawczym historyka z jednej strony, z drugiej zaś, czy i w jaki sposób swoje stanowisko teoretyczne przenosił na praktykę badawczą. Jednakże uwagi na temat ujęcia historii społecznej i jej zastosowania w praktyce historiograficznej poznańskiego historyka nie mogą pomijać faktu, że zwłaszcza w początkowym okresie kształtowania się historii społecznej jako nowej orientacji badawczej, odwoływała się ona, chociaż w różnym stopniu, do tradycji marksowskiej²² i w niektórych krajach, jak na przykład w Anglii, była uprawiana wyraźnie w kołach lewicowych²³. Wspominamy o tym także dlatego, że bohater naszego eseju nigdy nie ukrywał swojej fascynacji marksizmem, czy to stosując w swojej twórczości procedury interpretacyjne, czy też posługując

w handlu międzynarodowym i krajowym – zob. *Dzieje Gniezna*, red. Jerzy Topolski (Warszawa: PWN, 1965).

¹⁸ Jerzy Topolski, *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000). Książka ukazała się wprawdzie już po śmierci autora, ale wstęp do niej jest datowany na listopad 1995 r.

¹⁹ Już w *Metodologii historii* zawarł on paragraf zatytułowany „Problem syntez w historii”, por. Jerzy Topolski, *Metodologia historii* (Warszawa: PWN, 1984), 489–492; idem, *Metodologiczna struktura syntez historycznych*, w: idem, *Nowe idee współczesnej historiografii*, 149–167.

²⁰ Jerzy Topolski, *Historia polityczna w syntezie historycznej*, w: idem, *Nowe idee współczesnej historiografii*, 178–189.

²¹ Jerzy Topolski, „Ważniejsze problemy syntez dziejów Polski”, w: idem, *Nowe idee współczesnej historiografii*, 190–205.

²² Trafnie to ujął historyk europejskiej myśli intelektualnej Donald R. Kelly, pisząc: „Za wysiłkami umieszczenia idei, w tym naukowych, w kontekście społecznym, stało widmo teorii marksistowskiej; w rzeczywistości wiele innowacji i pseudo-innowacji w XX w., w tym również wniesione przez szkołę *Annales*, nadeszło po etapie inspiracji marksizmem i zastąpiło starsze idee nadbudowy i bazy materialnej. Teoria marksistowska, która stała się ideologicznym i terminologicznym tabu, nadal wpływała na badania historyczne, nie jako spekulacja makrohistoryczna czy prognozowanie przyszłości, lecz w kategoriach ludzkich problemów i wartości”, zob. Kelley, *Granice historii*, 214. Por. także Iggers, *Historiografia XX wieku*, 61–70.

²³ Szerzej na ten temat zob. Kurkowska-Budzan, *Historia zwykłych ludzi*, 41–68.

się aparaturą pojęciową zaczerpniętą z materializmu historycznego. I co więcej, do końca swoich dni przez wielu w środowisku historycznym był uważany za sztandarowego historyka-marksistę. Wprawdzie na ogół podkreśla się, że to dzięki Topolskiemu środowisko historyków w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia uniknęło silnie zideologizowanej wersji marksizmu, ale warto także pamiętać o bardziej wyważonym punkcie widzenia statusu marksizmu w jego twórczości, wyrażonym ostatnio przez Rafała Stobieckiego²⁴.

Tak nakreślony cel artykułu sprawia, że zostanie w nim poddane dokładniejszej analizie kilka najważniejszych prac teoretycznych i metodologicznych, które przybliżają rozumienie historii społecznej przez Jerzego Topolskiego. W drugiej części zostaną z kolei przedstawione prace, które w większym stopniu niż pozostałe przedstawiają badania z zakresu historii społecznej²⁵. Przedmiotem większej uwagi pod tym kątem staną się również, obok autorskiej syntezy Jerzego Topolskiego *Polska w czasach nowożytnych*²⁶, zredagowane przez niego opracowania o charakterze ujęć syntetycznych, a więc *Dzieje Wielkopolski*²⁷ i późniejsze o dwie dekady – *Dzieje Poznania*²⁸.

Czytelnika poszukującego w sztandarowym dziele Jerzego Topolskiego z zakresu metodologii jakichś poważniejszych odniesień do historii społecznej czeka spore rozczarowanie. Pierwsze już wówczas, kiedy poznański historyk w paragrafie 5 rozdziału II części pierwszej odnosi się do metodologii poszczególnych dyscyplin historycznych na tle ogólnej metodologii historii. Stwierdza on mianowicie: „Wśród różnych nauk historycznych, jedynie historia gospodarcza, historia nauki wraz z historią historiografii, historia wychowania, w pewnym stopniu historia wojskowości mogą wykazać się mniej lub więcej

²⁴ Rafał Stobiecki, *Jerzy Topolski (1928–1998). Marksista, który miał odwagę różnić się od innych*, w: idem, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku* (Poznań: Nauka i Innowacje, 2014), 341–372. Dodajmy, że Stobiecki odczytuje marksizm Topolskiego w perspektywie teorii „pola symbolicznego” Pierre’a Bourdieu i przytacza opinie (A. Zybortowicz, W. Wrzosek, A. Wyczański, A. Sosnowska) podkreślające generalnie nieortodoksyjne i wolne od wpływów ideologii podejście poznańskiego historyka do materializmu historycznego.

²⁵ Warto pamiętać, że w przebogatym i różnorodnym dorobku Jerzego Topolskiego (ponad 1100 prac) znajdują się także podręczniki szkolne, którymi tutaj nie zajmujemy się bliżej – *Uczymy się historii. Podręcznik dla 4 klasy szkoły podstawowej* (Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW, 1995) i *Trudny lot orla białego. Rozmowy o historii* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1997), z których pierwszy przedstawia historię Polski od powstania państwa polskiego po pierwszy niekomunistyczny rząd Tadeusza Mazowieckiego; drugi zaś dzieje Polski przedrozbiorowej. Zwłaszcza ten drugi podręcznik, ujęty w konwencji rozmów o historii Polski ojca (autora) z jego dziećmi, Anią i Tomkiem, charakteryzuje się szeregiem rozważań dotyczących kwestii społecznych, nie tylko warstw i grup społeczno-zawodowych, ale też wspólnoty etniczno-wyznaniowej czy więzi społecznej w tworzeniu się narodu.

²⁶ Zob. przyp. 6. Nowe wydanie książki pod zmienionym tytułem – *Rzeczpospolita Obojga Narodów* – nakładem Wydawnictwa Poznańskiego ukazało się całkiem niedawno, w 2015 r.

²⁷ *Dzieje Wielkopolski do roku 1793*, red. Jerzy Topolski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969).

²⁸ *Dzieje Poznania do roku 1793*, red. Jerzy Topolski (Warszawa-Poznań: PWN, 1988).

rozwiniętymi rozważaniami metodologicznymi²⁹. Zabrakło zatem wzmiankowania historii społecznej, choć wydaje się, że już wówczas w historiografii światowej panowała dość ożywiona dyskusja o stosowaniu w niej specyficznych metod i środków poznawczych, mogących z powodzeniem wchodzić w zakres tworzącej się metodologii historii społecznej³⁰. W szerszym stopniu na łamach tej samej książki pojawia się ona przy okazji charakterystyki rozwoju analiz ilościowych w historii, dokładnie drugiej jej fazy, która do czasów poznańskiego historyka polegała „na próbach dania podstaw ilościowych historii społecznej, politycznej i innym – «tradycyjnie jakościowym działom historii.»³¹. W tym kontekście przywołuje on dorobek Ernesta Labrousse'a, podkreślając, że zwracał on uwagę na dynamiczne badanie struktur społecznych, oraz wypowiedź Alberta Soboula o historii społecznej, z jego artykułu ogłoszonego na łamach *Kwartalnika Historycznego* – „Opis i miara w historii społecznej”. Zakładała ona „dokładną znajomość struktur i mechanizmów społecznych, które ewolucja koniunktury powoli unosi na fali³². Przy tej okazji w gronie najbardziej wnikliwych propagatorów metod ilościowych w historii gospodarczej i – podkreślam – społecznej Topolski sytuuje swojego mistrza Jana Rutkowskiego, podkreślając znaczenie pracy *Badania nad podziałem dochodów w czasach nowożytnych* (1938). Chyba stosunkowo najwięcej możemy dowiedzieć się o pojmowaniu przez Topolskiego roli historii społecznej z końcowych fragmentów jego podstawowego dzieła metodologicznego, dokładniej z rozdziału XXII poświęconego „Konstrukcji i syntezie”, ale też nie mówi o niej wprost. Mianowicie w paragrafie „Terytorialny i rzeczowy zakres oraz podział badania” zwraca uwagę na potencjał badawczy tkwiący w badaniach mikroanalitycznych, które polegają na analizach jednego, niedającego się rozbić na dalsze elementy, lub. tzw. małych układów społecznych. Znajdziemy tutaj zachętę i pozytywną ocenę dla metody biograficznej, a więc badań skoncentrowanych wokół jednostki jako członka społeczeństwa³³. Przy czym od historyka zależy, czy przygotowywana biografia, owo ujęcie mikrosyntetyczne, będzie niejako klasyczne, skoncentrowane tylko i wyłącznie wokół bohatera, czy też będzie uwzględniało układy społeczne, mniejsze lub większe, w których on żył i działał. Pojedyncza osoba w takim ujęciu jest traktowana jako element układu. Co więcej Topolski wyraźnie przy tym odróżnia zaproponowany przez siebie „mały układ społeczny” od znanego w socjologii pojęcia „grupa społeczna”. Poznański historyk układami społecz-

²⁹ Jerzy Topolski, *Metodologia historii* (Warszawa: PWN, 1984), 37.

³⁰ W latach 60. XX w. w historiografii zachodnioeuropejskiej toczyła się żywa dyskusja wokół aparatu pojęciowego i wprowadzania bardziej zaawansowanej terminologii i teorii socjologicznej, zob. np. Kurkowska-Budzan, *Historia zwykłych ludzi*, 88–121. Por. także Peter Burke, *Historia i teoria społeczna* (Warszawa–Kraków: PWN, 2000).

³¹ Topolski, *Metodologia historii*, 403.

³² *Ibid.*, 404.

³³ Sam Topolski jako przykład dobrego zastosowania wspomnianej metody wskazywał pracę Adama Kerstena o Stefanie Czarnieckim z 1963 r. Ze współczesnych prac niezwykle udanie stosujących metodę biograficzną warto przytoczyć książkę Tomasza Wiślicza, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku* (Wrocław: Chronicon, 2012).

nymi nazywa „tylko takie grupy, które mają charakter pewnych funkcjonalnych całości, w których działanie poszczególnych elementów lub części jest ze sobą ściśle sprzężone, tak że ich oddzielne istnienie jest niemożliwe”³⁴. Dodaje zarazem, że układy mogą być raz małe, raz duże, w zależności od punktu odniesienia (pojedyncza wieś lub miasto będzie dużym układem z perspektywy rodziny i jej gospodarstwa, ale małym z punktu widzenia całego społeczeństwa). Topolski wyróżnia także ujęcia makrosyntetyczne, które dotyczą większych układów społecznych. Takie analizy ujmują zarówno badanie całościowe owych układów, jak i obserwacje pewnych elementów w danym układzie³⁵.

W skierowanej do szerszych rzesz czytelników i tym samym mającej bardziej popularnonaukowy charakter książce *Świat bez historii* nie znajdziemy jakichś specjalnych odniesień do historii społecznej³⁶. Jednakże w tym samym 1972 roku Topolski opublikował w zbiorowym wydawnictwie *Teoria i badania socjologiczne a praktyka społeczna* cenny artykuł przedstawiający postęp polskiej historiografii w zakresie poszukiwań inspiracji w socjologii³⁷. Zwrócił on uwagę nie tylko na inspirację ogólną, pisząc: „głównych inspiracji ze strony socjologii może historyk oczekiwać przede wszystkim w zakresie analizy struktur społecznych (uwarstwienia i ruchliwości społecznej), badaniami dziejów najnowszych, a także – w związku z tymi badaniami – w zakresie bazy źródłowej, którą może poszerzyć o materiały typu ankietowego”³⁸. Na przykładzie wybranych prac wskazał też na inspiracje bezpośrednie, określone rozwiązania, po które polscy historycy sięgali do socjologii, a które pozwoliły im integrować dotychczasowe rozdzielne punkty widzenia. Topolski pracom z silniejszymi inspiracjami socjologicznymi (m.in. Andrzej Feliks Grabski, Jerzy Kłoczowski, Jerzy Jedlicki, Marian Drozdowski, Janusz Żarnowski, Stanisław Piekarczyk, Janusz Tazbir³⁹) wystawił pozytywną ocenę, podkreślając wzbogacanie kwestionariusza badawczego historyka oraz historycznego opisu wyjaśniania. Przy tym wyraźnie zaznaczył, że sam pisząc książkę o narodzinach kapitalizmu w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Europie zastosował jedną z teorii socjologicznych, dokładnie teorię rozbieżności czynników statusu w ujęciu George C. Homansa i Andrzej Malewskiego, którą wyjaśniał wzrost aktywności ekonomicznej szlachty Starego Kontynentu.

³⁴ Topolski, *Metodologia historii*, 497.

³⁵ *Ibid.*, 498.

³⁶ Jerzy Topolski, *Świat bez historii* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972).

³⁷ Jerzy Topolski, *Historycy wobec socjologii*, w: *Teoria i badania socjologiczne a praktyka społeczna*, red. Andrzej Kwilecki (Warszawa: PWN, 1972), 376–293; przedruk w: Jerzy Topolski, *Marksizm i historia* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977), 437–456.

³⁸ *Ibid.*, 440.

³⁹ Zob. Andrzej Feliks Grabski, *Polska w opiniach obcych X–XII w.* (Warszawa: PWN, 1964); idem, *Polska w opinii Europy Zachodniej* (Warszawa: PWN, 1968); Jerzy Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku* (Kraków: Znak, 1964); Jerzy Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne* (Warszawa: PWN, 1968); Marian Marek Drozdowski, *Klasa robotnicza Warszawy 1918–1939* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1968); Janusz Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939* (Warszawa: PWN, 1964).

Cztery lata później, w 1976 roku, na łamach pierwszego tomu nowego czasopisma *Spoleczeństwo staropolskie*, założonego przez Andrzeja Wyczańskiego, opublikował ważny artykuł zatytułowany „O potrzebie teorii społeczeństwa feudalnego”, u którego podstawy legła wspomniana teoria rozbieżności czynników statusu. Jego zdaniem „dodatkową aktywność ekonomiczną w społeczeństwie feudalnym [...] «uruchamia» przede wszystkim fakt zwiększenia się zasięgu potrzeb, które można zaspokoić poprzez działalność ekonomiczną, oraz fakt zmniejszenia się dochodów lub stabilności dochodów przy zwiększających się potrzebach”⁴⁰. We wspomnianej rozprawce po raz pierwszy wyraźnie podkreślił: „Historia społeczna traktowana nie jako dodatek do historii gospodarczej, lecz w ścisłym z nią powiązaniu jako dyscyplina historyczna, integrująca różne aspekty życia ludzi w przeszłości, jest w tej chwili w dynamicznym, jakkolwiek początkowym etapie rozwojowym”⁴¹. Ale co istotne, dalej podzielał on opinię historyka angielskiego Erica J. Hobsbawma, że historia społeczna nie może być kolejną specjalizacją ani też socjologią rzutowaną w przeszłość. Choć nie formułuje tego wprost, wydaje się, że opowiada się za społecznym podejściem do procesu historycznego, społeczną interpretacją różnorodnych zjawisk, przy czym może być ona czynnikiem łączącym, systematyzującym i wyjaśniającym obraz przeszłości.

Podobnie jak w *Metodologii historii*, tak też w książce *Teoria wiedzy historycznej* jej autor występował głównie jako historyk, wyraźnie przy tym stwierdzając, że „metodolog nie rozwiąże za historyka najbardziej istotnych potrzeb i problemów badawczych. Historyk, i to chciałbym podkreślić, pozostaje w gruncie rzeczy ze swoimi problemami sam na sam”⁴². Tym niemniej wszystkich członków cechu pozostających w objęciach Klio widział jako dysponentów bardziej rozbudowanej, świadomej i precyzyjnej samowiedzy, czerpiących mniej lub więcej z teorii i metodologii nauki, w tym oczywiście historycznej, skoro mają oni wyjaśniać i całościowo (globalnie) przedstawiać przeszłość. Pomijam tutaj oczywisty passus Topolskiego przywołujący obfitą literaturę rozważającą cechy historii pojmowanej jako nauka społeczna (*social science* w rozumieniu anglosaskim). O ile we wcześniejszej *Metodologii historii* odniesień do interesującej nas historii społecznej znajdowaliśmy niewiele, charakterystyczne było przy tym, że o ile konkretne przykłady odwołań, tak źródłowych, jak i badawczych, Topolski sytuował w obszarze historii gospodarczej, o tyle piętnaście lat później nie zawahał się napisać: „Szczególnie charakterystycznym świadectwem zarówno dążności do rozszerzania pola wyjaśnień przez branie pod uwagę różnych «czynników» wyjaśniających mających wpływ na dzieje, jak i procesu wyzwiania się od pozytywistycznych barier myślenia, a także od ciężenia tradycyjnej historii zdarzeniowej preferującej badania dziejów politycznych, jest powstanie i rozwój w XX wieku historii społecznej. Doszło do tak znacznej emancypacji tej dyscypliny, iż nie

⁴⁰ Jerzy Topolski, „O potrzebie teorii społeczeństwa feudalnego”, w: *Spoleczeństwo staropolskie*, t. 1, red. Andrzej Wyczański (Warszawa: PWN, 1976), 18.

⁴¹ *Ibid.*, 12 n.

⁴² Topolski, *Teoria wiedzy*, 16.

można wykluczyć, że zajmie ona dawne centralne miejsce historii politycznej”⁴³. W tym cytacie chciałbym zwrócić uwagę, jak dużą rolę Topolski przypisuje historii społecznej, która ma wyraźnie poszerzać badanie czynników wyjaśniających i której, już jako odrębnej dyscyplinie badawczej, przewiduje ważną ogólną rolę w procesie historycznym – elementu wyjaśniającego zmiany.

Przy tej okazji Topolski lapidarnie ukazuje źródła powstania historii społecznej, pisząc: „Nowoczesna historia społeczna powstała w odpowiedzi na chęć pełniejszego wyjaśnienia faktów i procesów historycznych, najpierw politycznych, a następnie również innego rodzaju, przez wypełnienie istniejącej luki lub, mówiąc bardziej metaforycznie, wolnej przestrzeni, między różnymi analizowanymi «czynnikami»”. I dalej: „Dochodzono do słusznego wniosku, że wszystkie te czynniki muszą być rozpatrywane w perspektywie społecznej, to znaczy w perspektywie grup i klas społecznych, a także w perspektywie świadomości społecznej”⁴⁴.

Należy podkreślić, iż Topolski właśnie dyscyplinie nowoczesnej historii społecznej przypisuje rolę integrującą, która by dorobek innych dyscyplin historii prześwieślała społecznym, a więc humanistycznym punktem widzenia. Zwraca przy tym uwagę na przekształcanie w historiografii światowej, np. anglosaskiej, niemieckiej czy japońskiej, dotychczasowego nurtu historii społecznej w historię społeczeństwa.

Ale Topolski dużą rolę w postępowaniu badawczym historyka, w którym badacz „wpada na myśl” i coś „odkrywa” przypisuje historii społecznej. Najczęściej mamy tu do czynienia z odkryciem nowego źródła czy nowym jego odczytaniem. Tymczasem Topolski zwraca uwagę na odkrycia poprzez stosowanie nowych na gruncie historii kategorii teoretycznych, na przykład kategorii „elit”, postaw wobec śmierci, historii dzieciństwa, które pozwoliły na odczytanie społeczeństwa w nowej perspektywie poznawczej. Właśnie na gruncie historii społecznej Topolski sygnalizuje, że świadome postępowanie hipotetyczne historyków przynosi największe osiągnięcia wyjaśniające. Pokazuje również historię społeczną, która częściej niż inne gałęzie badań historycznych, niejako wręcz programowo, przyjmuje różne (np. z socjologii) konstrukty teoretyczne (modele) ułatwiające końcową konceptualizację⁴⁵. Z drugiej strony historyk poznański, patrząc na historiografię nowoczesną, w tym historię gospodarczą, historię społeczną i demografię historyczną, które posiłkują się coraz trudniejszymi, mocno specjalistycznymi technikami badawczymi, zauważa nie tylko postępującą specjalizację nowych dziedzin, ale i ich rozpraszenie, wręcz dezintegrację.

Po przybliżeniu rozumienia przez Jerzego Topolskiego historii społecznej i jej roli w badaniach nad przeszłością warto zastanowić się, na ile on sam jako historyk uprawiał lub propagował uprawianie historii społecznej. Naszą uwagę skupimy na trzech różnych dziełach, na których, jak sądzimy, odcisnął on swoje

⁴³ Ibid., 105.

⁴⁴ Ibid., 106.

⁴⁵ Ibid., 349.

piętno. Mamy tutaj na myśli zredagowane przez niego tomy *Dziejów Wielkopolski* i *Dziejów Poznania* oraz autorską syntezę *Polską w czasach nowożytnych (1501–1795)*.

W 1969 roku ukazał się tom pierwszy monumentalnych *Dziejów Wielkopolski*, pod redakcją dobiegającego pięćdziesiątki Topolskiego i z jego znacznym udziałem autorskim. Dodajmy za redaktorem, że trzytomowe *Dzieje* powstały z inicjatywy poznańskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, w ramach którego funkcjonowała utworzona w 1955 roku Sekcja Historii Poznania. Dzieło zostało przygotowane stosunkowo szybko, bo w ciągu zaledwie kilku lat. Na podstawie konspektu ogólnego redaktora tomu powstały szczegółowe konspekty autorów, zaś całość została przedyskutowana jesienią 1965 roku na zebraniu autorsko-redakcyjnym. Ambicją redaktora i 23 autorów różnych specjalizacji było, „by tom dał możliwie jak najbardziej wewnętrznie powiązany obraz gospodarczych, społecznych, politycznych, kulturalnych i artystycznych, śledzonych wraz ze zmianami w mentalności, stron procesu dziejowego”⁴⁶. I tak też się stało. *Novum* było zaproszenie do współpracy szerokiego kręgu historyków dziejów kultury i sztuki i wyraźne zmniejszenie obecności historii politycznej, która generalnie zajęła miejsce po dziejach gospodarczych, strukturze społecznej i kulturze materialnej, a przed życiem kulturalnym i sztuką. W prezentowanym tomie niewiele jednak znajdziemy partii poświęconych historii społecznej, co nie powinno nikogo specjalnie dziwić, pamiętając wszak o kierunkach badawczych dominujących w polskiej historiografii w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku, a więc w okresie, kiedy powstał maszynopis książki. Miał tego zresztą świadomość sam redaktor naukowy tomu, bowiem we wstępie do niego bez ogródek napisał: „To samo, co powiedzieliśmy o mentalności [chodziło o całkowity brak badań historii mentalności – C.K], dotyczy również będącej jeszcze w powijakach historii społecznej, tak że zdajemy sobie sprawę z fragmentarycznego charakteru wielu analiz, a jednocześnie ze stojących w tym względzie dalszych, przy uwzględnieniu współpracy z socjologią, możliwości badawczych”⁴⁷.

Jakieś skromne zagadnienie wyjęte z problematyki ówczesnej historii społecznej można odnaleźć w pracach autorstwa Włodzimierza Dworzaczka (podniesienie zarówno tematu przenikania barier stanowych przez szlachtę, jak i chłopów napływających do miast) czy Jolanty Dworzaczkowej, ukazującej społeczne oblicze reformacji w Wielkopolsce. Do tego można jeszcze dorzucić zaakcentowanie przez samego redaktora konfliktów społecznych w miastach i na wsi oraz ukazanie słabo do tej pory postrzeganej i definiowanej grupy bezrolnej ludności, jak czeladź chłopska i na przeciwległym biegunie rodzącej się warstwy miejskich przedsiębiorców protokapitalistycznych. Nie brak jednakże w tym tomie tytułów niejako na wyrost, jak na przykład teksty skądinąd zasłużonego badacza Alojzego Sajkowskiego, który w paragrafie „Piśmiennictwo”

⁴⁶ Jerzy Topolski, „Wstęp”, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1 (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969), 17.

⁴⁷ Ibid.

posługuje się pojedynczymi przykładami przedstawicieli elity społecznej, nie podejmując najmniejszych chociażby prób oszacowania – podkreślam oszacowania, a nie szczegółowych analiz – skali odsetka Wielkopolan umiejących czytać i pisać.

Dodajmy również, że już po ukazaniu się tomu pierwszego *Dziejów Wielkopolski* Topolski opublikował na łamach *Dziejów Najnowszych* artykuł poświęcony roli metodologii w historycznych badaniach regionalnych⁴⁸.

Dwadzieścia lat później pod redakcją profesora Topolskiego ukazał się dwuczęściowy tom pierwszy, poświęcony tym razem dziejom Poznania do końca epoki staropolskiej, chociaż w tym przypadku redaktor wiele lat wcześniej, gdyż już w 1974 roku, wyłożył swoją wizję syntezy w historii miast⁴⁹. Trzeba też zauważyć, że o ile w dziejach Wielkopolski Topolski był także autorem znacznej części problematyki, przede wszystkim dziejów gospodarczych, struktur społecznych i zagadnień demograficznych (choć nie tylko, pisał bowiem także o czytelnictwie, a nawet o życiu muzycznym), o tyle w dziejach Poznania ograniczył się jedynie do kierowania całością prac związanych z przygotowaniem syntezy stolicy Wielkopolski, zredagował tom pierwszy i był współredaktorem dwóch następnych tomów: dziejów Poznania w latach 1793–1945 i 1945–1985.

O ile tom pierwszy *Dziejów Wielkopolski* został przygotowany stosunkowo szybko w ciągu około 5 lat, o tyle przygotowanie *Dziejów Poznania* zajęło trzykrotnie więcej czasu niż pierwotnie planowano, bowiem bezpośrednie prace nad syntezą stolicy Wielkopolski rozpoczęły się w 1970 roku, a tom pierwszy ukazał się dopiero w 1988. Także w tym wypadku „Towarzystwo to [czyli PTH – C.K.] uznać należy za głównego organizatora prac nad *Dziejami Poznania*”⁵⁰. W obszernym wstępie redaktora tomu, z udziałem Stanisława Nawrockiego, który scharakteryzował źródła do dziejów miasta w dobie staropolskiej, czytelnik nie znajdzie opisu przyjętych założeń metodologicznych. Znalazły się one w broszurze *Elementy syntezy w historii miast*, która obok tego zawierała obszerny konspekt całości pracy przygotowany przez redaktora na podstawie konspektów cząstkowych, a która w całości została poddana dyskusji. Generalnie redaktor syntezy i wszyscy autorzy (w tomie pierwszym było ich 23) podzielali opinię, że „przygotowywana praca nie może być sumą oddzielnych tekstów, lecz integralnie powiązaną wewnętrzną całością”⁵¹.

W porównaniu z *Dziejami Wielkopolski* w syntezie dziejów jej stolicy można dostrzec więcej zagadnień, które sytuujemy w wachlarzu klasycznej historii społecznej, na przykład średniowieczne struktury społeczne i ich rozwarstwienie,

⁴⁸ Jerzy Topolski, „Założenia metodologiczne badań regionalnych w zakresie historii”, *Dzieje Najnowsze* 5, 2 (1973): 19–26.

⁴⁹ Jerzy Topolski, „Elementy syntezy w historii miast”, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 11, 1 (1974): 5–13.

⁵⁰ Jerzy Topolski, *Prace nad obecną syntezą dziejów Poznania*, w: *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, red. Jerzy Topolski (Warszawa – Poznań: PWN, 1988), 15.

⁵¹ Ibid.

kwestie rodziny i opieki społecznej, świadomości i mentalności mieszczańskiej, relacje pomiędzy kulturą elitarną a masową. Najszerzej znalazły one odzwierciedlenie w partiach tekstu autorstwa Jacka Wiesiołowskiego traktujących o XIII, XIV i XV stuleciu. Pod termin historii społecznej z całą pewnością daje się podciągnąć także szeroko ujęta problematyka życia umysłowego w XVI i pierwszej połowie XVII wieku pióra Marii Danuty Łabędzkiej-Topolskiej, z wyborną syntetyczną analizą struktury tematycznej księgozbiorów mieszczańskich (s. 545–551). Z drugiej strony próżno szukać w tomie niejako klasycznej problematyki dla historii społecznej, jak: margines społeczny i przestępczość; trwałość barier społecznych między poszczególnymi stanami, warstwami społecznymi i grupami zawodowymi; ruchliwość społeczna i zawodowa między generacjami, to znaczy ojcem a synem; status kobiet zamężnych i samotnych w środowisku miejskim, w tym ich sytuacja w kontekście życia seksualnego, jego symboliki, stosunków na rynku pracy czy układów władzy z nieformalnymi włącznie (wymieniam przykładowo te, które są możliwe do zrealizowania w świetle archiwaliów Poznania).

Na tle dwóch dotychczasowych ujęć syntetycznych najpóźniej, bo dopiero w 1994 roku, a więc już po przełomie politycznym, ukazała się potężnych rozmiarów (blisko 900 stron tekstu) synteza historii Polski w dobie wczesnonowożytnej⁵². Jej pierwowzorem, oczywiście o wiele skromniejszym objętościowo, był rozdział autorstwa Topolskiego w syntetycznym i całościowym zebrawiu przeszłości Polski z roku 1977⁵³. Można powiedzieć, że pisał ją historyk, którego nie cisnął już żaden gorset zewnętrznych uwarunkowań, o ugruntowanej, wysokiej pozycji w środowisku historycznym, postrzegany nie tylko jako metodolog historii, ale i badacz dziejów gospodarczych. Wydaje się zatem, że nic nie mogło wówczas ograniczać doświadczonego, bo sześćdziesięcioletniego badacza, zarówno w samej konstrukcji syntezy, jak i jej treści. Pewnym zaskoczeniem, a zarazem utrudnieniem dla wszystkich podejmujących próbę oceny założeń tak metodologicznych, jak i konstrukcyjnych tego dzieła, jest praktycznie brak dokładniejszego ich przedstawienia, co w wypadku tego autora jest poniekąd zastanawiające. W króciutkim wstępie znajdujemy tylko jedno zdanie wyjaśniające, które brzmi: „Zamieszczenie na początku dokładnej analizy przekształceń gospodarczych i społecznych jest uzasadnione tym, że powstanie i rozwój systemu folwarczno-pańszczyźnianego (dające szlachcie wzrost dochodów) były warunkiem jej uczestnictwa w życiu politycznym (demokracja szlachecka) i kulturze”⁵⁴.

Gdyby na chwilę zgodzić się z Hartmutem Kaelblegiem (oczywiście nie musimy), że u schyłku XX wieku węzłowymi kwestiami historii społecznej są: rodzina, praca, konsumpcja, wartości/religia; dalej hierarchie i nierówności, zwłaszcza płci, generacji, tożsamości etnicznej, pozycji materialnej, także klasowe i warstwowe, a także stosunki między społeczeństwem a państwem, ruchy

⁵² Topolski, *Polska w czasach nowożytnych*.

⁵³ Jerzy Topolski, *Polska nowożytna (1501–1795)*, w: *Dzieje Polski*, red. idem (Warszawa: PWN, 1977), 254–416.

⁵⁴ Topolski, „Wstęp”, w: *Polska w czasach nowożytnych*, 6.

społeczne i konflikty⁵⁵, to trzeba wyraźnie stwierdzić występowanie większości wymienionych wyżej zagadnień w syntezie Polski nowożytnej sygnowanej przez Jerzego Topolskiego. Co więcej, tak ujmowane problemy historii społecznej zajmują w niej dużo miejsca. Nie sposób w krótkim wystąpieniu zająć się wszystkimi, stąd skupimy się jedynie na kilku wybranych przykładach.

Zacznijmy od podstawowej komórki zjawisk społecznych – rodziny, którą Topolski stara się widzieć dynamicznie na przestrzeni trzech stuleci, i która nigdy wcześniej nie stała się w takim stopniu przedmiotem obserwacji⁵⁶. Istotnym *novum*, moim zdaniem, obok dostrzeżenia roli i znaczenia rodziny, oczywiście zróżnicowanej społecznie, w społeczeństwie staropolskim, jest zastosowana perspektywa jej oglądu, zaczerpnięta z różnych nauk społecznych. Przede wszystkim, Topolski patrzy na nią z perspektyw demograficznej i seksualnej, praktycznie nieobecnych w dotychczasowej historiografii polskiej, i dostarcza czytelnikowi podstawowych parametrów zarówno o wieku małżonków, jak i długości trwania małżeństwa, liczbie dzieci, rozmiarach śmiertelności, przeciętnego trwania życia ludzkiego itd., zawsze z uwzględnieniem pozycji społecznej rodziny chłopskiej i mieszczańskiej. Perspektywa seksualna pozwala mu na uwypuklenie pożycia małżeńskiego, będącego fundamentem rodziny, uwarunkowań częstotliwości tegoż pożycia (jak kalendarz świąt kościelnych, prace polowe w gospodarce rolnej) i co więcej stosunku małżonków do prokreacji. Zwraca uwagę na wysoką śmiertelność dzieci, która nawet przy dużej rodności sprawiała, że rodziny nie były zbyt liczne. Topolski jako jeden z pierwszych akcentuje, że w Polsce dominowała „rodzina indywidualna, a nie tak zwana wielka”⁵⁷. Nie brakuje przy tym zagadnień rozkładu władzy (wzorców autorytetu) w obrębie rodziny, a więc perspektywy politycznej. Z psychologii czerpie poznański historyk, kiedy opisuje więzi emocjonalne (ich rolę i znaczenie), występujące pomiędzy poszczególnymi członkami w rodzinie (uczucia macierzyńskie i ojcowskie), podkreślając, że „dzieciństwo było w Polsce, podobnie jak i w całej ówczesnej Europie, bardzo trudnym okresem życia”. Ale w charakterystyce dawnej rodziny nie mogło zabraknąć perspektywy ekonomicznej, wszak do końca czasów przedrozbiorowych była ona najczęściej jednocześnie warsztatem produkcyjnym skupionym wokół gospodarstwa rolnego, warsztatu rzemieślniczego czy kantoru kupieckiego, co mocno akcentuje historyk poznański. Topolski celnie zwraca uwagę na duże znaczenie najemnych pracowników fizycznych w dawnej gospodarce rodzinnej, pisząc: „Wśród tych ostatnich [rodzin patrycjuszów – C. K.] spotykało się najwyższe odsetki najemników, zarówno wykwalifikowanych, jak niewykwalifikowanych. Przeciętnie najemnicy stanowili około ¼ ogółu członków gospodarstw domowych. Na wsiach byli u sołtysów i bogatszych gospodarzy, rzadko zaś występowali wśród zagrodników, komorników i wyrobników”⁵⁸.

⁵⁵ Hartmut Kaelble, *Społeczna historia Europy* (Warszawa: PWN, 2010), 22.

⁵⁶ Topolski, *Polska w czasach nowożytnych*, 80–84, 527–530.

⁵⁷ *Ibid.*, 762.

⁵⁸ *Ibid.*, 533.

W odróżnieniu od ówczesnej historiografii czytelnik dowiaduje się sporo o stopniu przenikalności barier społecznych, i to nie tylko między szlachtą a mieszczaństwem, ale między herbową bracią a chłopami, obserwowanej zarówno z perspektywy mariaży, jak i doboru rodziców chrzestnych. Topolski zwraca uwagę, jako jeden z nielicznych, na cały szereg więzi społecznych, nie tylko w rodzinie i przy okazji uroczystości rodzinnych, ale także między chłopstwem a szlachtą, wśród których obok więzi poddańczych pojawiały się postawy buntownicze, na więzi powstałe na spotkaniach w karczmie, na targach tygodniowych w miasteczkach, na odpustach. Podkreśla wytworzenie się na wsi specyficznych więzi w sferze produkcyjnej, wymuszone w ramach trójpolowego systemu uprawy (wspólne wychodzenie do świadczenia pańszczyzny, wspólne wykorzystywanie ugorów i pastwisk). Autor *Polski w czasach nowożytnych* stwierdza, że „środowisko miejskie stwarzało więcej więzi społecznych aniżeli wieś, dlatego też miasta miały dużą siłę przyciągania”. Kontaktom między ludźmi i miejscom spotkań przypisuje on spore znaczenie kulturowe w ich codziennym życiu.

Cenne w moim przekonaniu było zwrócenie uwagi przez Topolskiego na rolę i miejsce parafii w życiu społecznym, rodzinnym i gospodarczym, jej rzeczywistego oddziaływania, także z jej opiekuńczymi funkcjami.

Nie mniej wartościowe było ukazanie struktur myślowych przeciętnego reprezentanta ówczesnego społeczeństwa, kształtowania się światopoglądu, mentalności i postaw, jakże często negatywnych nie tylko wobec obcych mieszkańców innych państw, ale również w stosunku do sąsiadów, którzy różnili się etnicznie i kulturowo.

Topolski nie tylko nie pomija zagadnienia kształtowania się świadomości narodowej, ale wręcz odwrotnie, poświęca mu dużo uwagi. Ukazuje je jako proces, uwypuklając rolę świadomości historycznej, zawartej w ówczesnym piśmarstwie historycznym, działalności artystycznej inspirowanej określonymi zamówieniami, czy kształtowaniem się ogólnopolskiego języka literackiego. Jego zdaniem około połowy XVI wieku język polski zaczął dominować w życiu publicznym. W procesie kształtowania się świadomości narodowej, co uważam za ważne, Topolski dostrzega także pozycje ludności etnicznie niepolskiej (w tym niemieckiej, ruskiej, litewskiej, żydowskiej). Dodajmy, że w osobnym już podrozdziale autor kreśli czynniki różnicowania kulturowego kraju, a następnie charakteryzuje kulturę żydowską, Ormian i Tatarów, Cyganów oraz elementy kultury kozackiej. Wiek XVII zdaniem Topolskiego przyniósł dalszy rozwój procesów narodotwórczych. Sprzyjał temu odwrót od reformacji, który dawał w miarę jednolite religijnie społeczeństwo, polonizacja katolicyzmu, który zszedł do ludu, a także dalszy rozwój świadomości historycznej społeczeństwa. W dobie stanisławowskiej dostrzega on kruszenie pojęcia „narodu szlacheckiego”, postępujące wraz z przemianami w świadomości mieszczaństwa i chłopów, których tempo było wolne.

I jeszcze jedna uwaga. Poznański historyk dostrzega problem wykształcania się świadomości naukowej i środowiska naukowego, szkicu jego żywy rozwój w XVII wieku, ale, co istotne, dostrzega i zarazem wskazuje na dogmatyzację

ówczesnego myślenia. Ożywienie w myśleniu o nauce, będącej czynnikiem niezbędnym dla postępu, Topolski widzi już za Augusta III, a zasadniczy zwrot w czasach stanisławowskich.

Interesującymi okazały się partie książki ukazujące zjawisko alfabetyzacji społeczeństwa staropolskiego, czytelnictwa i gromadzenia książek, w tym także z udziałem kobiet. Autor podkreśla nie tylko rozwinięte w Europie zjawisko gromadzenia książek, widoczne na przykład w rozmiarach księgozbioru Zygmunta Augusta (około 4 tys. tomów), ale także wskazuje na występowanie licznych księgozbiorów mieszczańskich. Jego zdaniem miały one charakter przede wszystkim użytkowy. Przy tej okazji czytelnik dowiaduje się o dobrze funkcjonującym rynku księgarskim, który rozprowadzał zarówno książki drukowane w Polsce, jak i książki z zagranicy.

W dotychczasowych ujęciach syntetycznych konsumpcja żywnościowa była traktowana marginalnie. Zazwyczaj była też omawiana z perspektywy stołu magnackiego, a więc konsumpcji luksusowej. Tymczasem w omawianej syntezie autor wnika w problematykę społecznego zróżnicowania konsumpcji, m.in. wykorzystuje w tym celu zrekonstruowaną rację dzienną chłopów, szlachty i dworu królewskiego. Dał temu wyraz już w tytule stosownego paragrafu poprzez nazwanie go „Stół i pożywienie jako wyznaczniki pozycji społecznej”⁵⁹. Topolski podziela opinię Andrzeja Wyczańskiego o stosunkowo wysokim poziomie wyżywienia ludności polskiej w XVI stuleciu. Pożywienie szlacheckie w stosunku do tego spożywanego przez chłopów było nie tylko obfitsze, ale i bardziej kaloryczne (nadwyżka wynosiła 1300 kcal), bogatsze w witaminę A i wapno.

W swej książce Topolski zwraca też uwagę na proces przekształceń tradycyjnej struktury społecznej kraju widoczny już w drugiej połowie XVIII stulecia⁶⁰. Na wsi zaczyna pojawiać się, jak to określa, „struktura bardziej nowoczesna, odzwierciedlająca podział na «biednych», «średniozamożnych» i «bogaty»”. Z kolei w stanie szlacheckim widzi on jeszcze „bardziej zasadnicze zmiany strukturalne”. W miastach akcentuje zwiększenie się liczebności warstw najuboższych i funkcjonowanie ludzi niemieszczących się w formalnych przedziałach stanowych.

W szeroko ujmowanej historii społecznej sytuowałbym także jedną z ostatnich prac Topolskiego, w moim przekonaniu ze wszech miar interesującą, przy tym dedykowaną przyjacielowi Andrzejowi Wyczańskiemu z okazji 75-lecia jego urodzin. Mowa tutaj o artykule poświęconym postom w dobie staropolskiej⁶¹. Autor poruszył w nim problem ludzkich zachowań i modeli życia tak katolików, jak i protestantów, nie tylko z perspektywy teologicznej interpretacji poszczenia, ale również ukazał posty jako zjawisko kulturowe

⁵⁹ Ibid., 270.

⁶⁰ Ibid., 752–759. Jednakże paragraf zatytułowany „Zmiany w strukturze i świadomości społecznej” charakteryzuje jedynie pierwsze zagadnienie widniejące w jego tytule.

⁶¹ Jerzy Topolski, „Posty w Polsce w końcu średniowiecza i w czasach nowożytnych i ich rola kulturowa”, w: *Między polityką a kulturą*, red. Cezary Kukło (Warszawa: PWN, 1999), 297–306.

(ich potrzebę przynajmniej pozornie i głośno podkreślano) i kulinarne, najbardziej widoczne w rozwoju kuchni rybnej w okresie kontrreformacji.

Na koniec nasuwa się pytanie – czym była dla Topolskiego historia społeczna? Czy pewną specjalnością badawczą, tak jak cały szereg innych dziedzin historii, na przykład historia gospodarcza, historia kultury czy wojskowości, czy też sposobem podejścia do badania i narracji szczególnie akcentującym środowisko społeczne. W takim ujęciu byłaby ona bardziej wszechobecnym elementem praktycznie każdej historiografii, a mniej samodzielnym kierunkiem badawczym. Odpowiedź na tak postawione pytanie nie jest rzeczą łatwą. Od strony teoretycznej i historiograficznej wydaje się, że Topolski historię społeczną widział jako osobną, wyodrębnioną dyscyplinę (subdyscyplinę) nauki historycznej, czemu najszerzej dał wyraz w „Teorii wiedzy historycznej”. W pracy tej Topolski przypisywał historii społecznej duży walor naukowości w odróżnieniu od historii tradycyjnej, narracyjnej, i wyznaczał jej dominującą rolę w przyszłej historiografii końca XX wieku. Jednakże w praktyce, widocznej najpełniej w syntezie dziejów ojczystych we wczesnej dobie nowożytnej, zaryzykowałbym stwierdzenie, że Topolski patrzy na zjawiska historyczne przez pryzmat ich bezpośredniej społecznej interpretacji, można by dodać, przez mikroskop socjologa rzutowany w przeszłość.

SUMMARY

The article is an attempt at presenting the understanding of social history of Jerzy Topolski, one of the most distinguished Polish methodologists of history. His achievements in Polish historiography, apart from methodology of history, is usually only situated in economic history. Meanwhile, the author of this article points out that the second half of the 1950s, which is the time of J. Topolski's research activities, was a period of strong development in social history combined with discussions regarding the term itself and the research scope of this historic discipline or sub-discipline. This is why the article is an attempt to answer the following question – to what extent did J. Topolski notice social history and the transformations occurring within it in his body of theoretical work? How did he perceive the importance and significance of its utilisation in the general research skills of a historian on the one hand, while, on the other hand, did he in any way transfer his theoretical position to his practical research and to what extent?

In the first part of the article, several of his most important theoretical and methodological works were precisely analysed, in which the understanding of social history by J. Topolski is reflected. This includes books such as *Metodologia historii [Methodology of History]* (1968), *Teoria wiedzy historycznej [Theory of Historical Knowledge]* (1983), as well as articles – *Historyk wobec socjologii [Historian on Sociology]* (1972) and *O potrzebie teorii społeczeństwa feudalnego [On the Need for the History of Feudal Society]* (1976). The second part discusses the works which, to a greater extent than others, present research in the field of social history. Apart from an original synthesis – *Polska w czasach nowożytnych [Poland in Modern Times]* (1994), the subject of greater focus are also research papers using the synthetic approach, of which he was the scientific editor *Dzieje Wielkopolski [The History of Greater Poland]* (1969), and two decades later – *Dzieje Poznania [The History of Poznan]* (1988).

Based on the analyses of the works of the historian from Poznań the author of the article states that from the theoretical and historiographic perspective he perceived social history as a separate discipline (sub-discipline) of the science of history, which was expressed most widely in *Teorii wiedzy historycznej [The Theory of Historical Knowledge]*. In this work, Topolski attaches great scientific value to social history contrary to traditional, narrative history, and he presented its dominating role in the future of historiography at the end of the 20th century. However, in practice best visible in full in the synthesis of Polish history in the early modern age, Topolski looks at historic events through the lens of direct social interpretation, as if through a sociological microscope directed towards the past.

BIBLIOGRAFIA

- Burke, Peter. *Historia i teoria społeczna*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Drozdowski, Marian Marek. *Klasa robotnicza Warszawy 1918–1939*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1968.
- Dzieje Gniezna*, red. Jerzy Topolski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Dzieje Polski*, red. Jerzy Topolski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1975.
- Dzieje Poznania do roku 1793*, red. Jerzy Topolski. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1988.
- Dzieje Wielopolski do roku 1793*, red. Jerzy Topolski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.
- Grabski, Andrzej Feliks. *Polska w opiniach obcych X–XII w.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1964.
- Grabski, Andrzej Feliks. *Polska w opinii Europy Zachodniej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.
- Iggers, Georg G. *Historiografia XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Jedlicki, Jerzy. *Klejnot i bariery społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1968.
- Kaelble, Hartmut. *Spółeczna historia Europy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Kelley, Donald R. *Granice historii. Badanie przeszłości w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
- Kłoczowski, Jerzy. *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*. Kraków: Znak, 1964.
- Kukło, Cezary. „Jerzy Topolski (1928–1998)”. *Studia Podlaskie* 9 (1999): 259–262.
- Kurkowska-Budzan, Marta. *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych*. Kraków: Historia Iagellonica, 2003
- Malczewski, Szymon. „«Metodologie» Jerzego Topolskiego”. *Historyka* 39 (2009): 89–120.
- Stobiecki, Rafał. „Jerzy Topolski (1928–1998). Marksista, który miał odwagę różnić się od innych”. W: idem, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, 341–373. Poznań: Nauka i Innowacje, 2014.
- Topolski, Jerzy. „Elementy syntezy w historii miast”. *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 11, 1 (1974): 5–13.
- Topolski, Jerzy. *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1977.
- Topolski, Jerzy. *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1958.
- Topolski, Jerzy. „Historia polityczna w syntezie historycznej”. W: idem, *Nowe idee współczesnej historiografii*, 178–189. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1980.

- Topolski, Jerzy. „Historycy wobec socjologii”. W: *Teoria i badania socjologiczne a praktyka społeczna*, red. Andrzej Kwilecki, 376–293. Warszawa: PWN, 1972.
- Topolski, Jerzy. *Marxizm i historia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
- Topolski, Jerzy. *Metodologia historii*. Warszawa: PWN, 1968.
- Topolski, Jerzy. „Metodologiczna struktura syntez historycznych”. W: idem, *Nowe idee współczesnej historiografii*, 149–167. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1980.
- Topolski, Jerzy. *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku*. Warszawa: PWN, 1965.
- Topolski, Jerzy. *Nowe idee współczesnej historiografii. O roli teorii w badaniach historycznych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1980.
- Topolski, Jerzy. *Od Achillesa do Béatrice de Planissoles. Zarys historii historiografii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1998.
- Topolski, Jerzy. „O potrzebie teorii społeczeństwa feudalnego”. W: *Spoleczeństwo staropolskie*, t. 1, red. Andrzej Wyczański, 11–26. Warszawa: PWN, 1976.
- Topolski, Jerzy. „Polska nowożytna (1501–1795)”. W: *Dzieje Polski*, red. Jerzy Topolski, 254–416. Warszawa: PWN, 1977.
- Topolski, Jerzy. *Polska w czasach nowożytnych (1501–1795)*. Poznań: Wydawnictwo UAM, 1994.
- Topolski, Jerzy. *Posty w Polsce w końcu średniowiecza i w czasach nowożytnych i ich rola kulturowa*, 297–306. W: *Między polityką a kulturą*, red. Cezary Kukło, 297–306. Warszawa: PWN, 1999.
- Topolski, Jerzy. „Prace nad obecną syntezą dziejów Poznania”. W: *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, red. Jerzy Topolski, 14–17. Warszawa–Poznań: PWN, 1988.
- Topolski, Jerzy. *Prawda i model w historiografii*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1982.
- Topolski, Jerzy. *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000.
- Topolski, Jerzy. *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań: PWN, 1955.
- Topolski, Jerzy. *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2015.
- Topolski, Jerzy. *Świat bez historii*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972.
- Topolski, Jerzy. *Teoria wiedzy historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983.
- Topolski, Jerzy. „Ważniejsze problemy syntez dziejów Polski”. W: idem, *Nowe idee współczesnej historiografii*, 190–205. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1980.
- Topolski, Jerzy. „Wskaźnik wzrostu gospodarczego Polski od X do XX wieku”. *Kwartalnik Historyczny* 74, nr 4 (1967): 995–1012.
- Topolski, Jerzy. „Wstęp”. W: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, 15–19. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.
- Topolski, Jerzy. „Założenia metodologiczne badań regionalnych w zakresie historii”. *Dzieje Najnowsze* 5, z. 2 (1973): 19–26.
- Wiślicz, Tomasz. *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*. Wrocław: Chronicon, 2012.
- Wrzosek, Wojciech. „Jerzy Topolski (1928–1998). Rzecz o mentalności uczonego”. *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 59 (1999): 7–12.
- Wrzosek, Wojciech. „Szkic do portretu Jerzego Topolskiego”. W: idem, *Varia historyczne*, wstęp i dobór tekstów Wojciech Wrzosek, 9–30. Poznań: Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2010.
- Wyczański, Andrzej. „Jerzy Topolski (20 XI 1928 – 21 XII 1998)”. *Kwartalnik Historyczny* 106, nr 2 (1999): 139–142.
- Wyczański, Andrzej. „Oblicza historii gospodarczej”. W: *Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów i wiedzy historycznej*, red. Marian Drozdowski, 21–27. Warszawa–Poznań: PWN, 1988.

- Wyczański, Andrzej, Jerzy Topolski. „Gospodarstwo chłopskie przed i w początkach rewolucji przemysłowej”. *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 37 (1976): 1–31.
- Żarnowski, Janusz. *Historia społeczna. Metodologia – ewolucja – perspektywy*. Warszawa: Neriton, 2011.
- Żarnowski, Janusz. *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: PWN, 1964.